

Een archeologisch bureau-onderzoek aan de Kortendijk 113 en 115 te Gorinchem (Z.-H.)

A.J. Wullink

ARC-Rapporten 2005-61

Geldermalsen
7 april 2006
ISSN 1574-6887

Colofon

Een archeologisch bureau-onderzoek aan de Kortendijk 113 en 115 te Gorinchem (Z.-H.)

ARC-Rapporten 2005-61
ARC-Projectcode 2005/129

Opdrachtgever
Ingenieursbureau BCC
Bevoegd gezag
Gemeente Gorinchem, drs. P. Floore
Beheer en plaats van documentatie
Archaeological Research & Consultancy
ARCHIS-nummer bureau-onderzoek
12798

Tekst
A.J. Wullink
Afbeeldingen
B. Schomaker
Tekstredactie
A. Ufkes
Eindredactie
J. Schoneveld

Status
definitieve versie

Autorisatie — M. Defilet

Uitgegeven door
ARC bv
Postbus 41018
9701 CA Groningen

ISSN 1574-6887

Geldermalsen, 7 april 2006

Een recente lijst van de ARC-Rapporten is te vinden op www.arcbv.nl

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Ingenieursbureau BCC bv (BCC) uit Leerdam heeft aan Archaeological Research & Consultancy (ARC bv) de opdracht verleend voor het uitvoeren van een archeologisch bureau-onderzoek naar de percelen kadastraal genummerd 4432 en 4597, op de hoek van de Kortendijk en de Rosmolensteeg te Gorinchem, Zuid-Holland.

De aanleiding voor het bureau-onderzoek zijn de plannen van BEVO Woningbeheer voor de sloop van de gebouwen (Kortendijk 113 en 115) op het terrein. Bij bodemverstoring ingrepen kunnen mogelijke archeologische resten worden verstoord of geheel vernietigd. Het bureau-onderzoek is in juni 2005 uitgevoerd door A.J. Wullink van ARC bv.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

De onderzoekslocatie bevindt zich in aan de noordzijde van het oude centrum van Gorinchem (afb. 1), op de hoek van de Kortendijk en de Rosmolensteeg. Het betreft de panden Kortendijk 113 en 115 en de ten zuiden daarvan gelegen parkeerplaatsen. De onderzoekslocatie heeft een oppervlak van circa 450 m² en is weergegeven in afbeelding 2.

1.3 Objectgegevens

ARC-Projectcode	2005/129
Provincie	Zuid-Holland
Gemeente	Gorinchem
Plaats	Gorinchem
Toponiem	Kortendijk
Kaartblad	38G
Coördinaten	126.680/427.145
Geologie	Formatie van Echteld/Formatie van Nieuwkoop

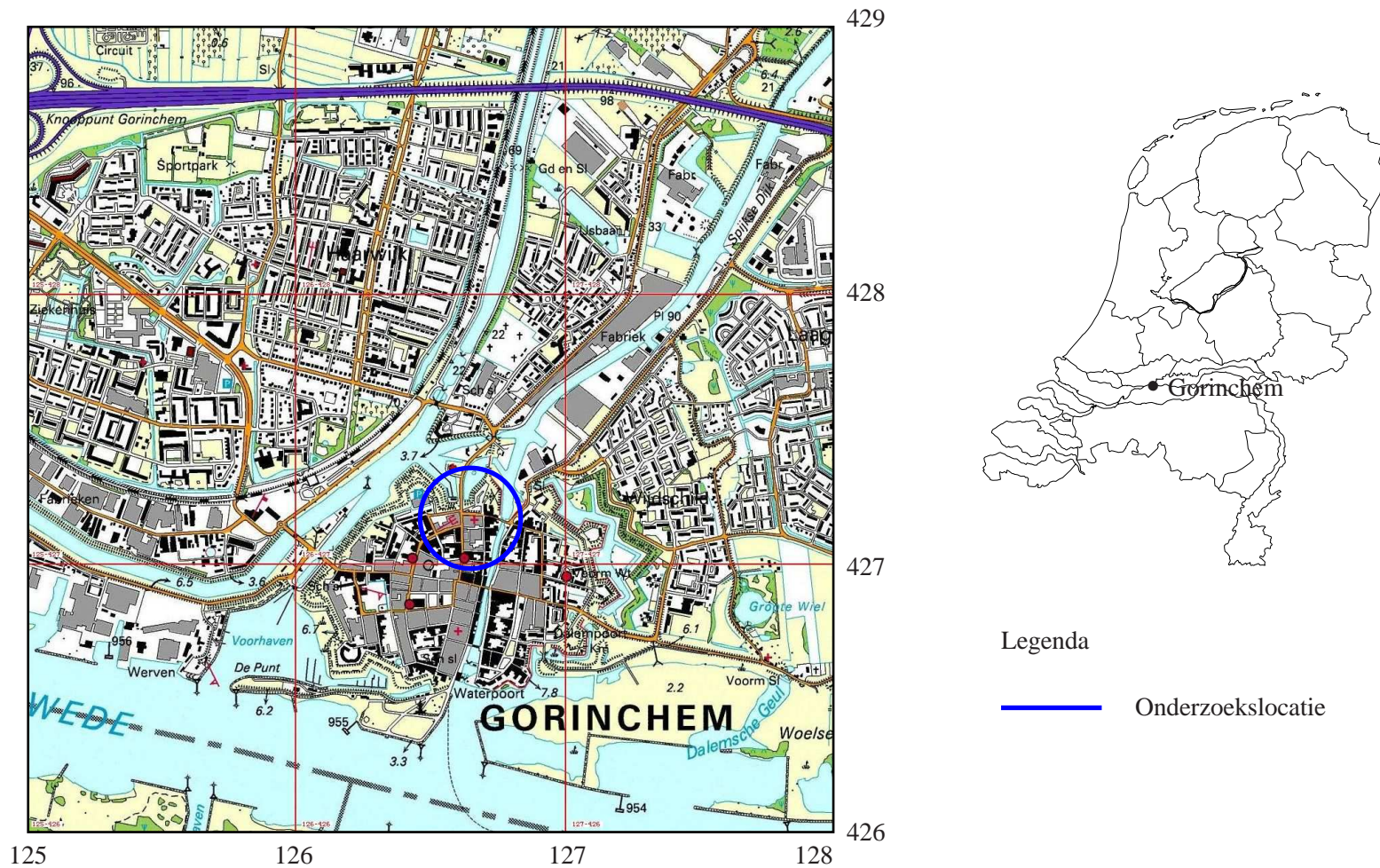
1.4 Doel van het onderzoek

Het bureau-onderzoek heeft tot doel de bestaande gegevens over de locatie te bundelen en een archeologische verwachting te bepalen. Ook zal worden nagegaan in welke mate er op de locatie bodemverstoring heeft plaatsgevonden die eventueel aanwezige archeologische waarden heeft aangetast. Aan de hand van deze gegevens kan een eventueel vervoltraject beter worden geadviseerd.

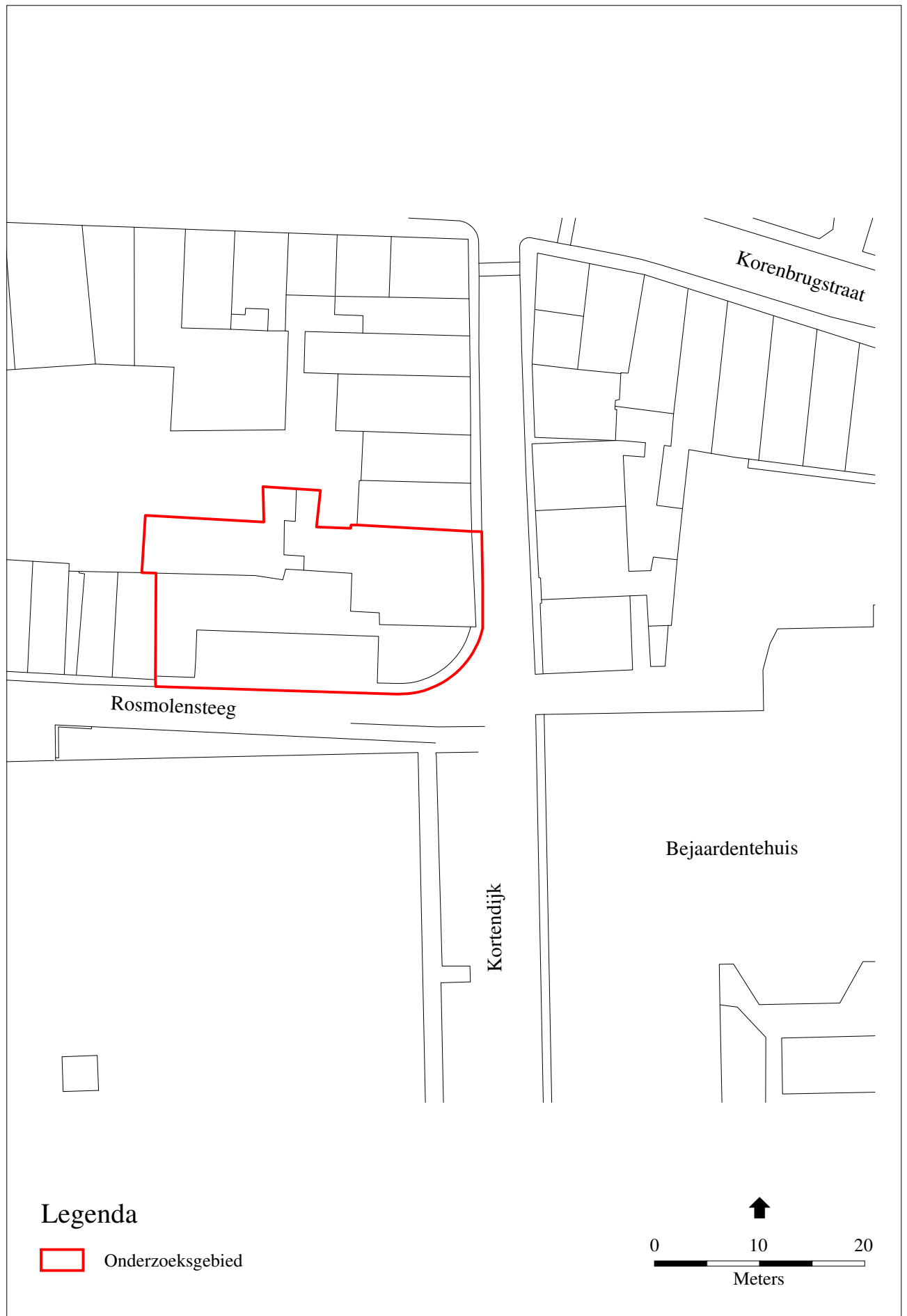
1.5 Werkwijze

Het bureau-onderzoek is uitgevoerd conform de eisen in de KNA en is opgebouwd uit de volgende onderdelen:

- 1 beschrijving van de huidige situatie (KNA LSO2);
- 2 beschrijving van de historische situatie (KNA LSO3);
- 3 beschrijving van de bekende archeologische waarden (KNA LSO4);
- 4 het opstellen van een archeologisch verwachtingsmodel (KNA LSO5).

Afbeelding 1 Topografische kaart van Gorinchem, voorzien van RD-coördinaten.
Bron: Topografische Dienst Nederland.

Afbeelding 2 Ligging van he onderzoeksterrein. Kaart: B. Schomaker.

Bij het bureau-onderzoek wordt bronnenmateriaal uit diverse wetenschappelijke disciplines geraadpleegd en geïntegreerd tot een archeologisch verwachtingsmodel. Gegevens voor het bureau-onderzoek worden onder meer ontleend aan:

- Archis, het geautomatiseerde archeologische informatiesysteem voor Nederland. Opgenomen hierin zijn de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW);
- de Cultuur-historische Hoofdstructuur van Zuid-Holland (CHS);
- geomorfologisch, bodemkundig, topografisch en historisch-topografisch kaartmateriaal;
- archeologische rapporten en publicaties.

2 Bureau-onderzoek

2.1 Beschrijving van het onderzoeksgebied

De onderzoekslocatie ligt in het rivierengebied, op het punt waar de Linge in de Boven-Merwede uitmondt. Volgens de geologische overzichtskaart van Nederland (1:600.000), die is gebaseerd op De Mulder et al. (2003), worden in dit gebied fluviatiele zanden en kleien van de Formatie van Echteld aangetroffen, al dan niet met inschakelingen van veen (Formatie van Nieuwkoop). Deze fluviatiele sedimenten zijn gedurende het Holoceen afgezet door de meanderende rivieren van het Rijn-Maas-systeem. Kenmerkend voor een meanderende rivier is de laterale verplaatsing van de geul. Het gebied waarbinnen de geul zich verplaatst is de stroom- of meandergordel. Tot de stroomgordelafzettingen behoren de geulafzettingen (zand en grind) en de oeverafzettingen (fijn zand, zavel en lichte klei). Deze oeverafzettingen ontstaan wanneer een rivier bij hoog water buiten zijn oevers treedt. Het grofste sediment bezinkt als eerste en vormt zo de oeverwallen. Wanneer een geul wordt verlaten, wordt deze opgevuld met restgeulafzettingen (voornamelijk klei). Ook kan er veenvorming plaatsvinden.

Buiten de stroomgordel bevinden zich de kommen. Hier worden tijdens hoog water de fijnste fracties afgezet (lichte en zware klei). Wanneer de kommen gedurende lange tijd onder water staan, kan ook veenvorming plaatsvinden. Als een oeverwal tijdens hoogwater doorbreekt, worden er in de kommen crevasseafzettingen gevormd (zand, zavel, lichte klei). Door bedijking van de rivieren vindt er vanaf de Middeleeuwen geen sedimentering meer plaats in de kommen, behalve wanneer er sprake is van een dijkdoorbraak. Dijkdoorbraakafzettingen kenmerken zich door slecht gesorteerde zavel en zandige klei (Berendsen 1998).

Volgens de bodemkaart van het gebied wordt er kalkhoudende zavel en lichte klei aangetroffen en kan de bodem worden geclassificeerd als een kalkhoudende poldervaaggrond. De onderzoekslocatie zelf bevindt zich in een bebouwde zone. Een milieukundig bodemonderzoek van ADICO Milieutechniek b.v. uit 2000 heeft uitgewezen dat de bovenste 65 cm bestaat uit een betonvloer en geel zand met hieronder tot 1,0 m –mv zeer fijn zwart zand met puin en/of steenkooldeeltjes. Van 1,0 tot 2,0 m –mv is zandige grijze klei met puin en/of steenkooldeeltjes aangetroffen.¹

¹ADICO Milieutechniek b.v. Verkennend bodemonderzoek. Kortedijk 113 te Gorinchem. 2000.

Volgens Berendsen & Stouthamer (2001) is de Waal, stroomafwaarts van Tiel, en daarmee ook de Boven-Merwede, sinds 1625 BP² actief geweest. In de uiterwaarden van de Waal vindt nog steeds sedimentatie plaats. De Linge is actief geweest tussen 2160 en 643 BP. Sinds de bedijking van de rivier in de 12e of 13e eeuw heeft de Linge alleen in de uiterwaarden sediment afgezet, totdat in 1307 is de rivier bovenstreams, bij Tiel, is afgedamd en de sedimentatie stopt. De onderzoekslocatie is op de rand van de stroomgordel van de Linge gelegen.

2.2 Historische gegevens

Door hun relatief hoge ligging ten opzichte van de omringende komgebieden zijn stroomruggen en oeverwallen geschikte plekken voor bewoning. Volgens de gemeentelijke website is Gorinchem rond het jaar 1000 ontstaan als nederzetting van vissers en boeren op hoger gelegen land nabij de monding van de Linge in de Merwede (www.gorinchem.nl). De naam zou zijn afgeleid van Gorik's heim, de nederzetting van Gorik (www.gorcum.nl). De eerste vermelding van Gorinchem dateert uit 1224, toen graaf Floris IV van Holland tolvrijdom aan de Gorcumers verleende in het graafschap Holland. Aan het eind van de 13e eeuw werd Gorinchem voorzien van een aarden omwalling en een palissade. halverwege de 14e eeuw werd deze wal verder versterkt door stenen muren en torens. In 1382 werd Gorinchem stadsrechten verleend door graaf Otto van Arkel. In 1417 werd de stad Gorinchem door Holland ingelijfd. Aan het eind van de 16e eeuw werden de stadsmuren uit de 14e eeuw vervangen door een vestingwal met elf bastions en vier stadspoorten. Op de afbeeldingen 4 en 5 is goed de metamorfose te zien die de stad heeft ondergaan. Afbeelding 3 laat de omvang van de middeleeuwse stad zien ten opzichte van de latere vesting. Pas in 1959 werd de vesting Gorinchem opgeheven, hetgeen er toe heeft geleid dat de omwalling goed bewaard is gebleven.

Volgens de website van de werkgroep Archeologie van de gemeente Gorinchem³ maakte de Kortendijk deel uit van de oostelijke omwaling van de stad, die mogelijk in het derde kwart van de 13e eeuw is aangelegd, waarbij waarschijnlijk gebruik werd gemaakt van de aanwezige Linge-dijk. Rond 1350 vond een uitbreiding van de stad plaats naar de oostzijde van de Linge. De Kortendijk vormt dus één van de oudste bewoningsassen van de stad.

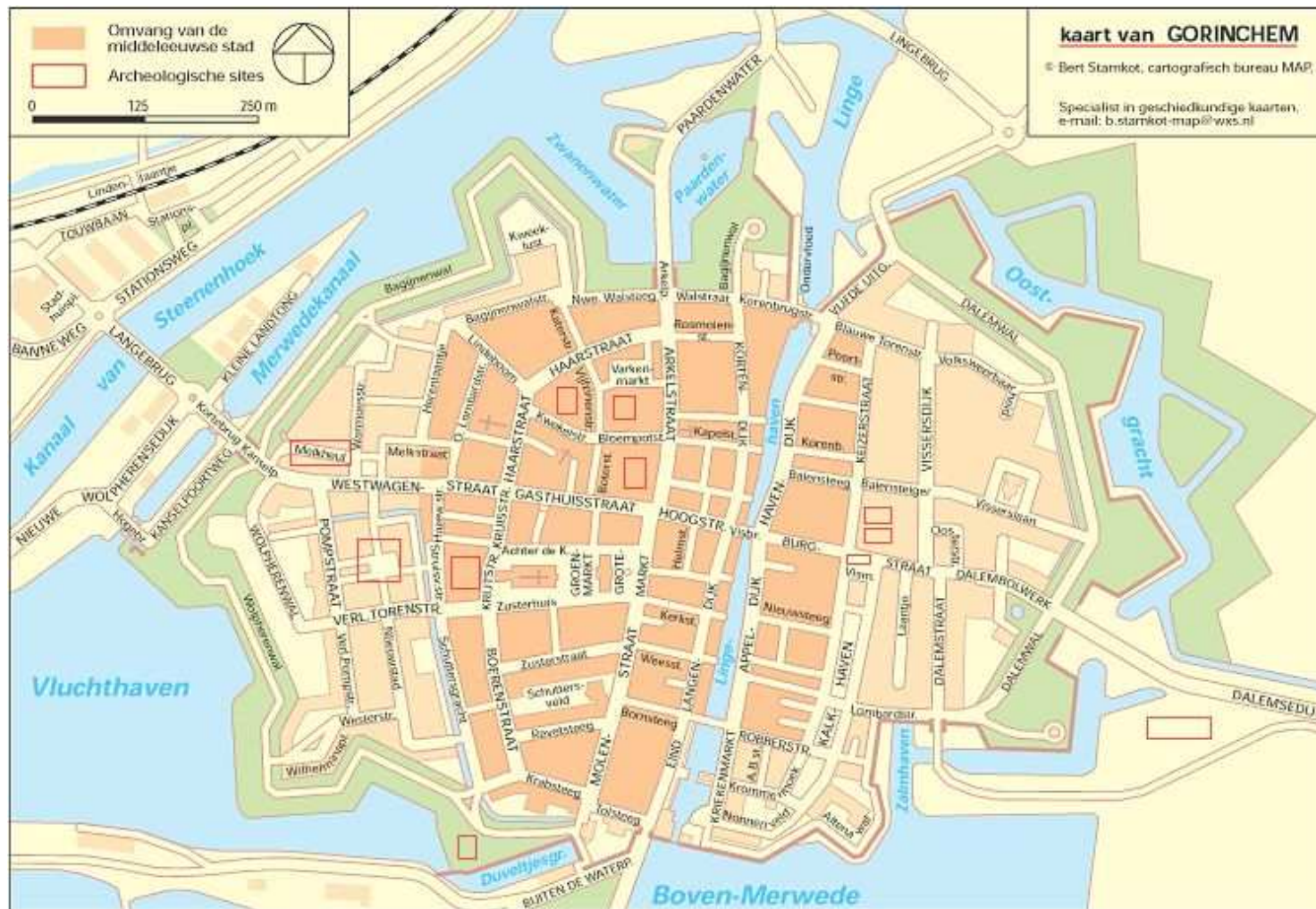
Een deel van de bewoningsgeschiedenis van de onderzoekslocatie kan worden gereconstrueerd met behulp van historische kaarten. Op de oudste kaart van Gorinchem, van Jacob van Deventer, is te zien dat er aan de Rosmolensteeg in iedergeval drie huizen staan en aan de Kortendijk één of twee. Op de kaart van Blaeu (afb. 4) is te zien dat er rond 1652 drie à vier huizen aan de Rosmolensteeg staan en één of twee aan de Kortendijk. Volgens de kadastrale kaart van 1832 (afb. 6) bevinden zich aan de Kortendijk drie bebouwde percelen en op het in de onderzoekslocatie gelegen deel van de Rosmolensteeg vier tot zes bebouwde percelen.

Er zijn weinig meldingen van de panden Kortendijk 113 en 115. De meldingen die er zijn betreffen bouwvergunningen uit het begin van de 20e eeuw toen er een smederij was gevestigd. In die periode werd een tussenmuur tussen beide panden

²BP: before present. Hierbij wordt 1950 als referentiejaar gebruikt.

³home.planet.nl/~veen0266

Afbeelding 3 De historische binnestad van Gorkum, met daarbinnen aangegeven de middeleeuwse stad.

Bron: home.planet.nl/~veen0266

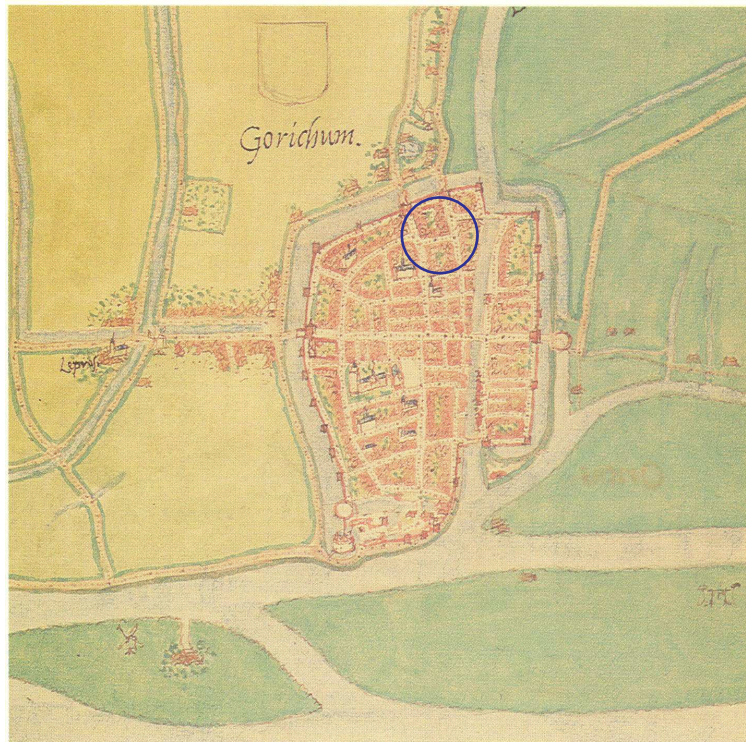
uitgebroken en werden er in een aantal fases aanbouwen gerealiseerd. Het voormalige pand Kortendijk 111, gesloopt rond 1970, wordt voor het eerst vermeld in 1584. In 1606 wordt het pand genoemd als 'Den Romeyn'. Ook wordt er in de 17e eeuw melding gemaakt van het huis 'De Bonte Koe' op de hoek van Rosmolensteeg en Kortendijk. Van twee voormalige panden aan de Rosmolensteeg 17 en 19 is bekend dat ze dateren van circa 1800. Op deze percelen waren een stal en huis met erf gevestigd. Deze panden zijn in 1967 gesloopt. De eerste melding van Rosmolensteeg 15 dateert uit 1861. In 1950 besloot de toenmalige eigenaar zijn 'pension', ofwel bordeel, te sluiten. In 1971 is het pand door de gemeente aangekocht en gesloopt. Van Rosmolensteeg 21 zijn geen vermeldingen gevonden. Ook dit pand is in de jaren '70 van de vorige eeuw gesloopt. De locatie van de gesloopte panden (Rosmolenstraat 15, 17, 19 en 21, Kortendijk 111) is momenteel in gebruik als parkeerplaats.

2.3 Bekende archeologische waarden

Volgens de Cultuur-historische Hoofdstructuur van Zuid-Holland heeft het historische centrum van Gorinchem een zeer hoge kans op het aantreffen van archeologische sporen. Binnen dit centrum zijn diverse archeologische onderzoeken uitgevoerd door de werkgroep archeologie van de gemeente Gorinchem en staan beschreven op de eerder genoemde website (zie noot 3). Drie van deze opgravingen liggen vlak ten zuidwesten van de Rosmolensteeg. De dichtsbijzijnde opgraving betreft een begraafplaats aan de Varkensmarkt, welke behoort tot een voormalig minderbroederklooster, dat tussen 1454 en 1572 in gebruik is geweest en gelegen was tussen de Arkelstraat, de Bloempotsteeg, de Vijfzinnenstraat en de Haarstraat (afb. 3). De Rosmolensteeg ligt in het verlengde van de Haarstraat. Het klooster werd in 1579 gesloopt, waarna er huizen zijn gebouwd. Ten westen van het klooster, aan de Kwekelstraat is een onderzoek gedaan naar de voormalige synagoge, die van 1842 tot 1950 in gebruik is geweest en daarna gesloopt. Het meest relevant voor dit bureauonderzoek is echter het onderzoek dat is uitgevoerd op een terrein ten zuiden van de Bloempotsteeg. Hier, op voormalige parkeerplaats Blijenhoek, is onderzoek verricht naar een huizenblok dat in de jaren 1960 is gesloopt. Dit huizenblok bestond waarschijnlijk deels uit 15e en 16e eeuwse huizen. Tijdens het in 1996 uitgevoerde onderzoek werden direct onder de parkeerplaats de funderingen aangetroffen van 16e eeuwse huizen. Uit deze funderingen bleek dat het oorspronkelijk grote huizen betrof, die later zijn onderverdeeld in kleine panden, waarschijnlijk wegens de economische teruggang en de daarmee gepaard gaande verpaupering van de stad aan het begin van de 19e eeuw. Op 1,5 m –mv werden funderingen aangetroffen van huizen uit de 14e/15e eeuw. Tussen de huizen bevonden zich erven met schuurtjes en stallen. De locatie is opgehoogd met afval, mest en pakketten rivierklei. Op basis van het aangetroffen aardewerk in de oudste lagen kan worden verondersteld dat dit deel van de stad eind 13e- of begin 14e eeuw moet zijn aangelegd. Naast deze drie opgravingen is ook nog een opgraving verricht op de locatie van het 'Hof van Arkel' en de middeleeuwse stadmuur, aan respectievelijk de west- en oostzijde van de middeleeuwse stad.

Op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (afb. 7) van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) wordt een hoge archeologische

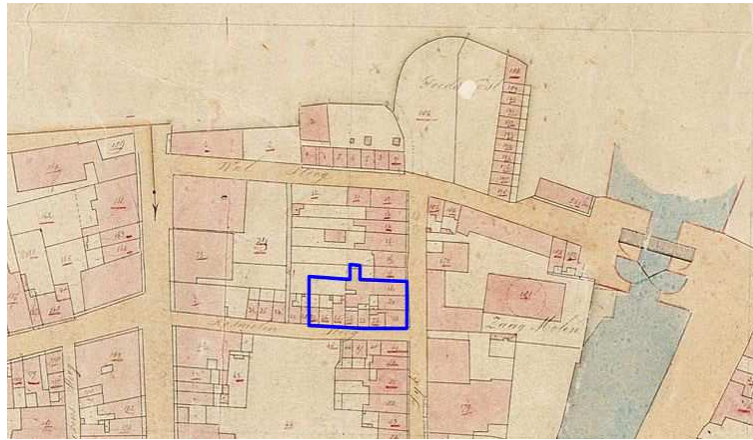

Afbeelding 4 Gorinchem rond 1560, door Jacob van Deventer. De onderzoekslocatie bevindt zich binnen de blauwe cirkel.

Afbeelding 5 Gorinchem rond 1652, door Joan Blaeu. De onderzoekslocatie bevindt zich binnen de blauwe cirkel.

Afbeelding 6 De onderzoekslocatie, blauw omljnd, in 1832.

verwachtingswaarde toegekend aan de stroomgordel van de Linge. De rest van de oude stad heeft een lage trefkans. In het historische centrum van Gorinchem zijn diverse archeologische waarnemingen gedaan. Deze waarnemingen betreffen met name vondsten die geassocieerd kunnen worden met de laat-middeleeuwse stad, zoals funderingen en aardewerk uit de periode 1250–1500. De twee waarnemingen (nummers 48459 en 50247) die het dichtst bij de onderzoekslocatie zijn gelegen, betreffen respectievelijk laatmiddeleeuws, handgevormd aardewerk en gedraaid aardewerk uit de Nieuwe Tijd. Binnen het oude centrum is een locatie met de status van monument met hoge archeologische waarde (monumentnummer 6801); hier zijn onder de 16e-eeuwse vestingwerken de resten van het middeleeuwse kasteel aangetroffen.

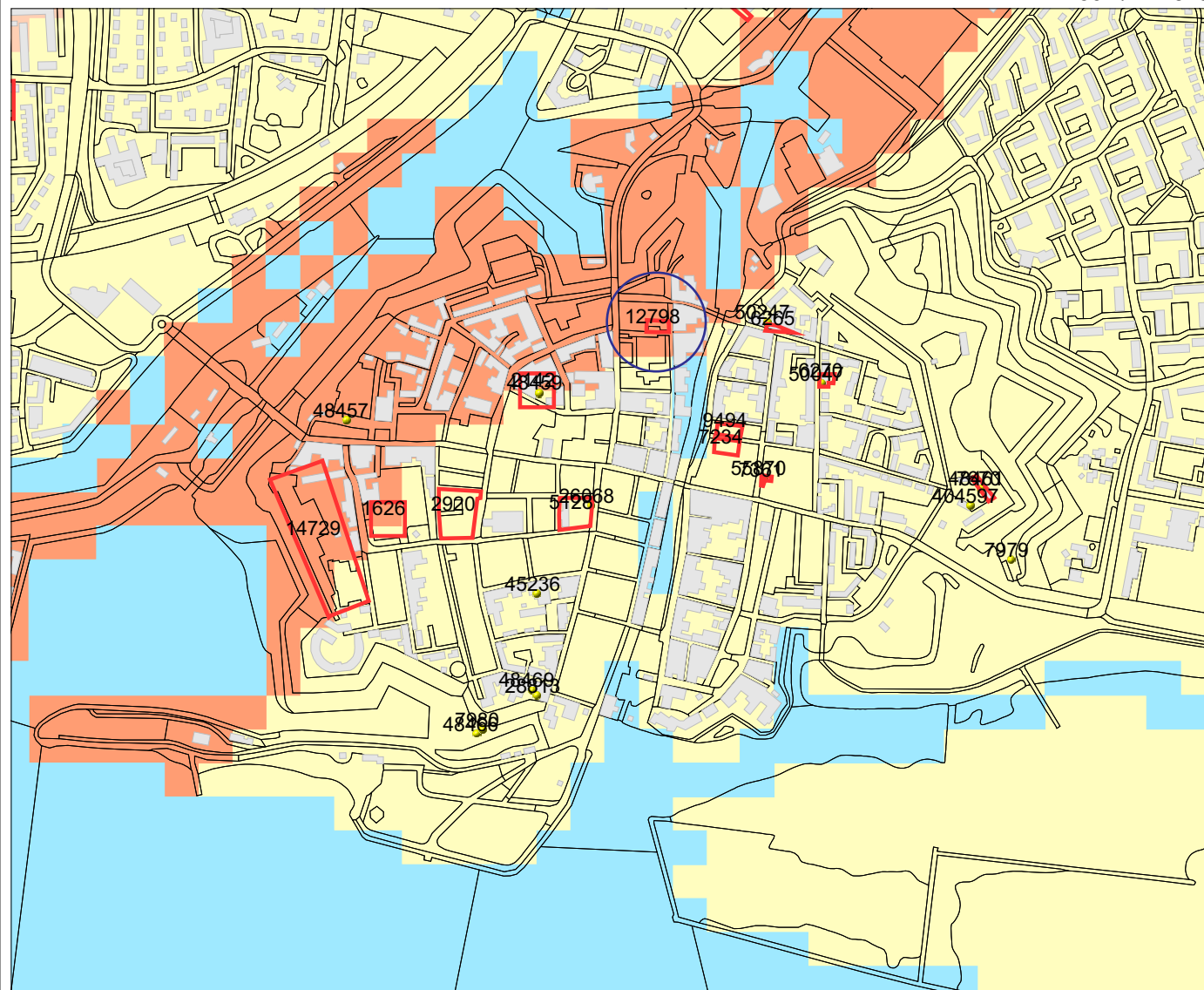
2.4 Archeologisch verwachtingsmodel

De onderzoekslocatie ligt in het historische centrum van Gorinchem en maakt deel uit van één van de oudste bewoningsassen en is waarschijnlijk al bewoond sinds het eind van de 13e eeuw. De oudste vermelding van een huis op het perceel dateert uit 1584. Dit pand (Kortedijk 111) is in 1970 gesloopt. Twee andere panden die in de 17e eeuw al werden genoemd zijn ‘de Bonte Koe’ en ‘Den Romeyn’.

Bij een opgraving ten zuidwesten van de onderzoekslocatie, op parkeerplaats Blijenhoek is aangetoond dat er in de vroege 19e eeuw sprake is geweest van ‘schaalverkleining’. Hier zijn vlak onder het maaiveld funderingen van woningen aangetroffen uit de 15e- en 16e eeuw. De woningen zijn later gesplitst in meerdere panden, hetgeen kan worden geïnterpreteerd als verpaupering van de stad. Hier werden op 1,5 m –mv funderingen uit de 14e–15e eeuw aangetroffen

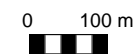
Uit historisch kaartmateriaal blijkt dat het aantal huizen/kavels op de onderzoekslocatie tussen 1652 en 1832 ook is toegenomen, een vergelijkbare ontwikkeling als op de Blijenhoek dus.

Op basis van bovenstaande kan het volgende archeologisch verwachtingsmodel worden opgesteld. De bestaande bebouwing is waarschijnlijk (deels) gefundeerd op funderingen uit de 15e–16e eeuw. Op de parkeerplaats aan de Rosmolensteeg liggen deze funderingen mogelijk direct onder de verharding. Ook kan de

Legenda

- ONDERZOEKSMELDINGEN
- WAARNEMINGEN
- HUIZEN
- TOP10 ((c)TDN)
- IKAW**
- zeer lage trefkans
- lage trefkans
- middelhoge trefkans
- hoge trefkans
- lage trefkans (water)
- middelhoge trefkans (water)
- hoge trefkans (water)
- water
- niet gekarteerd

ROB
ArchisII

Afbeelding 7 Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW). De onderzoekslocatie ligt binnen de blauwe cirkel. Bron: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Archis II, 10 april 2006.

aanwezigheid van beerputten worden verwacht met een opvulling uit de 17e–20e eeuw. Op ca. 1,5 m –mv bevinden zich mogelijk de funderingen van huizen uit de 14e- of 15e eeuw. De ophogingslagen die horen bij dit middeleeuwse niveau bevatten huisvuil. Organische resten zoals leer zijn in deze lagen waarschijnlijk goed bewaard gebleven.

In hoeverre de bodem is verstoord, is moeilijk in te schatten. In een boring van een milieukundig bodemonderzoek uit 2000 is steenkool en puin aangetroffen tot 2 m –mv. Het betreft echter één boring in een achtertuin. Mogelijk is de bodem onder de bebouwing minder of niet verstoord in recente tijden.

3 Conclusie

De onderzoekslocatie, Kortendijk 113 en 115, bevindt zich in het oude centrum van Gorinchem en heeft daardoor een grote trefkans voor bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen. Het is niet duidelijk geworden sinds wanneer de onderzoekslocatie precies is bebouwd, maar gezien de ligging binnen de 14e-eeuwse stadsmuren en op een dijk van de Linge, zal de bebouwing zeker uit die tijd dateren. Op een kaart van Jacob van Deventer uit 1552 is in ieder geval te zien dat de locatie dan al bebouwd is. Er is vrij weinig bekend over de geschiedenis van de twee panden. Aan het begin van de 20e eeuw hebben er enkele verbouwingen plaatsgevonden. In die periode was er een smidse gevestigd. Wat er voorafgaand aan de smederij heeft gezeten is niet bekend.

Van de rond 1970 gesloopte panden Rosmolensteeg 15 t/m 21 en Kortendijk 111 is bekend dat Kortendijk 111 voor het eerst is vermeld in 1584 en als woonhuis in gebruik is geweest. Rosmolensteeg 17 en 19 zijn voor het eerst vermeld rond 1800, Rosmolensteeg 15 in 1864. Tot 1951 was hier een bordeel gevestigd.

Uit een bodemonderzoek uit 2000 blijkt dat er tot 2,0 m –mv steenkool- en puindeeltjes voorkomen. Dit wijst op verstoring van de bodem. Omdat deze waarneming slechts één boring in een tuin betreft, kan niet worden uitgesloten dat onder een deel van de bebouwing de bodemopbouw nog intact is.

4 Aanbevelingen

Op grond van het archeologisch verwachtingsmodel (zie paragraaf 2.4), wordt geadviseerd om tijdens de sloop van de panden archeologische sloopbegeleiding toe te passen. Daarnaast wordt in het geval van diepere, bodemversturende ingrepen aanbevolen om, voorafgaand aan dergelijke werkzaamheden, een archeologisch vervolgonderzoek te laten plaatsvinden. Hiervoor dient in overleg met de het bevoegd gezag, de gemeentelijk archeoloog⁴, een Programma van Eisen (PvE) te worden opgesteld.

---

⁴Drs. P. Floore, tel. 0183–659595.

Literatuur

Berendsen, H.J.A., 1998. *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie*. Assen (Fysische geografie van Nederland). Derde druk.

Berendsen, H.J.A. & E. Stouthamer, 2001. *Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen.

Mulder, E.F.J. de et al., 2003. *De ondergrond van Nederland*. Groningen/Houten.